

Keselyű az URH-sávban

Gál Éva: Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében

[K. Horváth Zsolt](#) kritika, 2013, 56. évfolyam, 12. szám, 1309. oldal

„Az igazmondásnak és a hazugságnak a legmesszebbmenő jelentősége van az emberek egymás közötti viszonya szempontjából. Az egyes szociológiai struktúrákat a legjellemzőbb módon annak alapján különböztetjük meg, hogy mennyire érvényesül bennük a hazugság.”

Georg Simmel

Az állambiztonsági múlt kérdésköre egyre inkább megosztja a közvéleményt. Egyrészt azt lehet minduntalan hallani, hogy a szembenézés a rendszerváltás körüli időkben lett volna hasznos, ami azt implikálja, hogy mára idejétmúlttá vált, hiszen az érintettek jelentős része azóta meghalt, s így a morális szempontok érdektelenné váltak. Másrészt viszont olyan véleménnyel is lehet találkozni, nemegyszer kutatók részéről is, hogy az állambiztonsági iratok oly mértékig manipuláltak, hogy – szemben **Eörsi István** egykori cikkének nézőpontjával – gyakorlatilag alkalmatlanok eseményrekonstrukcióra, s inkább a hatalom, a manipuláció megismerésének, valamint a „nyilvánosság pótlásának” természetrajzához alkalmasak.¹ Harmadrészt pedig, s sajnos talán ez a legáltalánosabb, ott van a csend és az érdektelenség, mely nem óhajt tudomást venni ezekről a dokumentumokról, még kevésbé arról az időszakról, melyhez kapcsolódnak. Pedig ezzel párhuzamosan százvezek követik James Bond legújabb kalandjait a mozikban és a tévéképernyők előtt, így – a megjelenítés, a műfaj amúgy lényeges kérdését félretéve – adódik a kérdés, hogy ha a „kém” szerepében izgatja a közönséget a titok mint olyan, úgy „ügynök” mivoltában miért vált ki közönyt.

Pedig Georg Simmel titokról szóló nevezetes tanulmánya óta szinte minden e tárgyhoz kapcsolható elméleti tanulmány hangsúlyozza, hogy mindkettő a „titok embere”, s így munkájuk a színlelés: becsapnak, átvernek hozzájuk közel álló embereket, vagy kapcsolatot építenek ki idegenekkel, mégpedig abból a célból, hogy információkat gyűjtsenek, s adjanak át megbízóiknak.² Nem véletlen, hogy a hidegháború éveinek közkedvelt műfaja lett a kémthriller, melynek középpontjában a titok, a bizalom, a nyilvánosság, az elfedés vagy éppen a manipuláció fogalmi álltak. A hatalom mikrofizikájának elméletei, úgy tűnik, gyorsan átszivárogtak a hetvenes évek populáris kultúrájába is, s e problematika egyik legismertebb nyugati, kritikai, ám népszerű (*midcult*) megfogalmazása Francis Ford Coppola *Magánbeszélgetés* című 1975-ös filmje volt. „A manipuláció – írja a film kapcsán Hajas Tibor 1977-ben – megszünteti az etikai szférát; a döntés, a választás nehezen követhető mélységig befolyásolt. A jó és a rossz (az etikai döntés kizárólagos kritériumai) rugalmasan kezelhető fogalmak lettek; nemcsak a rájuk irányuló választás, hanem ők maguk is kontroll alatt állnak, alakítva, kendőzve, interpretálva a praxis pillanatnyi kívánalmi szerint. A módszer nem új, de most érte el legtökéletesebb állapotát; végtelenségig ki vannak dolgozva a hírek begyűjtésének és kisugárzásának akciópályái, a beférkőzés csatornái, gyakorlatilag is fel lettek derítve a hatásmechanizmusok; az emberről szerzett minden eddigi ismeret alkalmazva lett. A manipuláció nem nyílt és látványos befolyásolás, nem alkalmaz nyilvánvaló erőszakot, nem parancsol; csak ép-

pen semmi nem egészen valóságos többé”.³ Illő hangsúlyozni, hogy Hajas e megállapításai nem a korszak államszocialista megfigyelésére vonatkoztak, hanem a film középpontjába állított lehallgatásra. Eszünk ágában sincs relativizálni a hidegháború két oldalán álló tömb saját állampolgáraihoz való viszonyát, s ezzel utólag az államszocializmus malmára hajtani a vizet, ám a hatalmi tekintet jelenléte, a titok működés módja mégis döbbenetes analógiákat tudott teremteni.

Pedig a fenti gondolatsor Gál Éva monografikus igénygel fellépő kitűnő könyvének akár a szervezője is lehetne, amennyiben az ügynökök és az állambiztonsági szakemberek, tisztek munkáját nem elsősorban morális szempontból veszi szemügyre (holott Litván György feleségként, érintettként akár ez is legitim lenne), hanem a manipuláció aspektusából. Ezért kapta a – Mérei Ferenc és Szalai Sándor köré szerveződő két hosszabb, s három mellék tanulmányt, valamint **Eörsi István** és Szilárd Leó megfigyelési ügyeinek elemzését tartalmazó – kötet a *Lejáratás és bomlasztás* főcímet. Az alcím – *Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében* – pedig már a kézbe vételkor egyértelművé teszi, hogy az értelmiség és a hatalom közötti – eddig többnyire titkos és ugyancsak tisztességtelen – viszonyba kaphat betekintést az olvasó; e kapcsolat minőségjelzőit pedig éppenséggel az a manipuláció teszi legitimé, amellyel az állambiztonság újabb és újabb összeesküvések szövésével befolyásolta ezeknek az értelmiségieknek – s persze családjuknak, gyermekeiknek, barátainak, kollégáiknak – az életét. Egy ember megfigyelése ugyanis *nem egyetlen ember története*, hiszen a mikro-társadalomtörténeti, hálózatelméleti szemléletnek megfelelően – Norbert Elias kifejezését átvéve – mindannyian egy „társas konfiguráció” részesei vagyunk; a bennünket ért hatások áttételesen a környezetünk mindennapjait is befolyásolják, alakítják.

A közhiedelem úgy tartja, hogy összeesküvések nincsenek, csak bornírt és leegyszerűsítő összeesküvés-elméletek, ám Carlo Ginzburg nyomán úgy véljük, hogy „összeesküvések valóban léteznek, és hogy a hamis összeesküvések mindig valódiakat palástolnak”.⁴ Hiszen az állambiztonság működés módját feltáró munkák nemegyszer rámutattak már arra, hogy a titkosrendőrség ügybuzgalma korántsem korlátozódik megtörtént esetek kinyomozására, de a tartó tisztek egyre inkább – saját aktivitásukat, tettekészségüket legitimálódó – konspiratív, sőt fiktív szálakat állítanak elő. Aki kalapácsot tart a kezében, mindenhol szöveget lát, akinek az a hivatása, hogy titkos szálakat és beszélgetéseket tárjon fel, az szinte szükségszerűen minden közlendőben egy lehetséges összeesküvés rejtett információit ismeri fel. Illetve ha nem „ismeri fel”, akkor szántsándékkal beleszövi, hisz ezzel is önmagának és munkájának fontosságát termeli ki. Így lett például – hogy egy egészen más példát említsünk – a Rolling Stones-gitáros Brian Jones halálhírére összesereglett magyar hippik vonulásából „fasiszta szervezkedés” Seres Imre rendőr őrnagy fantáziájában – majd e fikció jogi valósággá, s tételes büntetés-sé vált a Népköztársaság bírósága előtt.⁵ Ugyanígy, talán az sem véletlen, hogy a kommunistából rendőrspiclivé váló, nagy fantáziájú, de züllött életű ponyvaregény-író, kalandor Stolte István lesz a Rajk elleni kirakatper egyik koronatanúja.⁶ Stolte kapcsán Hajdu Tibor rá is mutat: „minden titkos társaságnak, forradalmi, illegális szervezetnek sokszor eredeti célkitűzését háttérbe szorító napi gondja a lelepleztetés, az árulás elleni küzdelem. Többnyire hiábavaló küzdelem. A hatalomnak ideje, embere, pénze, kínzókamrája, mindene megvan a fennmaradását veszélyeztető titkok megfejtésére”.⁷ Mivel azonban a titok teljes tartalma működés módjából fakadóan (a titok teleologikus nem-tudásban tartja a másikat – így tartja Simmel) többnyire rejtve maradhat még a megbízók előtt is, így remek manipulációs eszközzé válik, mellyel a hierarchiában feljebb állókat is befolyásolni lehet. Másképpen fogalmazva, az válhat „titkos társasággá” a titkosrendőrség szemében, amire adott esetben állam(biztonság)i igény nyílik, a feladat pedig az ehhez szükséges alapvető adatok felkutatása, majd ezek beszédes tényekké

formálása. Az „állambiztonsági tény” tehát, ahogy a kötetet olvasva megállapíthatjuk, erősen manipulált konstrukció.

Ha például a Mérei Ferenc és társai ellen indított vizsgálatról és a perről szóló részt tanulmányozzuk, rögtön szembetűnik, hogy a nagyon kevés tényre módfelett sok ideológia és konspiráció jut. A legfontosabb úgynevezett „ellenforradalmi cselekmény”, mely a realizálást, vagyis a letartóztatást indokolta, az a *Hungaricus* aláírással 1956 végén megjelentetett 48 oldalas, körülbelül 50 példányban előállított szöveg volt, melyről azonban a máskülönben élénk fantáziájú és meglehetősen gátlástalan belügyi tiszteknek egészen 1957 őszeig nem volt tudomásuk, dacára annak, hogy elég ismert volt a röpirat, s külföldön is beszámolt róla például a *France Observateur*. A forradalomhoz képest meglehetősen későn, 1958. október 17–18-án történő letartóztatások során (Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Hegedűs András, Litván György, illetve Hoffmann Tiborné, Kelemen Imre) ehhez hozzátették még a már korábban letartóztatottak hozzátartozóinak segítését. De ne szaladjunk előre!

1957 novemberében, Kosáry Domokos letartóztatása után, pontosabban az általa történelmi elhivatottságból gyűjtött, a forradalommal kapcsolatos dokumentum-együttes révén „találta meg” a belügy a *Hungaricus*-t, s állította rá „Hamvas Judit” fedőnevű ügynökét – Erki Editet – Szalai Sándorra és Litván Györgyre. Erki, aki mindkettejükkel bizalmas kapcsolatban állt, szorgalmasan szállította az információkat, melynek nyomán a bűnlajstromon az *Október Huszonharmadika* című illegális lap egyes számainak előállítása is szerepelt már. Az ügy fontosságára jó példa, hogy Erki tartótisztje maga Hollós Ervin volt, aki akkor a BM Politikai Nyomozó Főosztályán az úgynevezett „belső reakciót elhárító osztály” vezetője volt. Az igazi kérdés az volt a politikai rendőrség számára, hogy ki vagy kik állnak mögöttük, kik azok az „ők”? Erki szolgáltatta a később „Mérei-csoportnak” nevezett konspirációs alakzat alapjául szolgáló információt, mely szerint az „ők = Kardos László, Mérei Ferenc, Molnár Miklós és köre”. (26.) A további információk szerzése végett újabb besúgókat állítanak Litván Györgyre, Szakács Miklós ismert színészt („Cyrano”), Tarcsay Pált, a Kossuth Klub igazgatóját („Pál Tamás”) és Kónya Lászlót, a TIT munkatársát („Hegyi Ferenc”). Hollós szemében azonban az igazán fontos talán nem is annyira a Nagy Imre-vonalhoz való közelség, mint inkább a korábbiól szenvedélyesen gyűlölt, 1946 és 1949 között működő NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) volt a közös bűn neve. Nonn Györggyel az oldalán, a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) mint rivális ifjúsági szervezet részéről Hollós már fennállása alatt folytonosan támadta a Rajk személyéhez kötődő népi kollégiumokat tömörítő szervezetet a Párton belül.⁸ Több forrás is arra enged következtetni, hogy 1956 után a kötetben tárgyalt perek kapcsán felmerült ez a merőben személyes és irracionális ok is, jóllehet nem NÉKOSZ-, „mindössze” Mérei-ügy lett belőle.

A szerző – ahogyan a fülszövegben Rainer M. János is kiemeli – mikrofilológiai pontossággal tárja fel a hatalom működési mechanizmusát: a tartótisztek koncepcióit, szándékait, a beépített ügynökök, személyi követők, majd a letartóztatás után a börtönvanzerek taktikáit, eljárásait, melyek mind roppant fontosak voltak abban a tekintetben, hogy még több információt és további kapcsolatokat tárjanak fel abból a célból, hogy a már korábban jórészt eltervezett forgatókönyv lapjait kitöltsék vele. Ugyanakkor nem ennyire fekete-fehér az állambiztonsági eljárásrend sem, hiszen Méreit már 1957-ben kiszemelték letartóztatásra, de *ekkor* az MSZMP PB – mint 1945 és 1950 között aktív és kitüntetett kommunistára – egyszerűen nem adott rá „kilövési” engedélyt. Utóbbi megadására egy évvel később feltehetően azért kerülhetett sor, mert – a kádári „védelmet” élvező, Rákosi börtönét megjárt szociáldemokratákkal szemben – Mérei 1950. márciusi, a Pártból és minden funkciójából való eltávolítása után nem

került börtönbe, így a forradalom utóvédharcaiban játszott – összességében azért nem olyan jelentős – szerepét jócskán felértékelte és szándékosan túlinterpretálta a politikai rendőrség.

A belügy tehát valójában „rászállt” Mérei Ferencre, s kíméletlen rendszerességgel tárta fel baráti és társadalmi kapcsolatait. Bár a kitűnő pszichológus nem tehetett róla, de ebben az időszokban igen „veszélyes” volt jóban lenni vele, amint azt a Törzshöz tartozó, közeli barátai, Zsámboki Zoltán és Kelemen Imre, illetve Nemes Livia példáján láthatjuk. Gál Éva szoros szövegelemzéseit túlpontosan mutatják meg azt, ahogyan az elszórt, kósza és összefüggéstelen adatokból a korábban eltervezett forgatókönyv szerint összeáll a per konstrukciója. Ebben – ahogy Carlo Ginzburgtól is láhattuk egy más kor kapcsán – rendkívül fontos a *nyelv* szerepe.⁹ A kihallgatott egy rosszul megfogalmazott mondata vagy töredékes adatközlése a belügy nyelvezetében, megfogalmazásában azonnal vádponttá tudott lényegülni. S jöllehet igen primitív nyelvi–stilisztikai hibáktól hemzsegnék a jegyzőkönyvek (48.), mégis az obligát kulcsszavak (illegális, ellenforradalmi, pártellenes stb.) szövegbe illesztésével (62-64.) retorikailag képesek megteremtteni a vád auráját. A Mérei ellen felhozott vádak „komolyságáról” (a szerző is így, idézőjelben használja; 76.) már szóltunk, de mit lehet az utókor szemszögéből hozzátenni a Fekete Sándor ellen felhozott vádponthoz, miszerint az 1958-as év folyamán az „Irodalomtörténeti Intézetben az ott dolgozó ellenséges elemekkel együtt (Oltványi Ambrus, Németh Géza, Czine Mihály, Képes Géza) szabotálta az MSZMP népiesekkel kapcsolatos állásfoglalásának vitáját. Csak a második alkalommal összehívott vitaülésen volt hajlandó hozzászólni, miután erre presszionálták” (78.). Litván Györggyel és Hegedűs Andrással kapcsolatban már ugyanerre az évre csak egy beszélgetést tudott szállítani a rájuk épített ügynök, Szakács Miklós színész, mely a teátristák között előforduló, a forradalommal szimpatizáló véleményekre irányult. Az évszám pedig azért fontos, mert a vádhoz muszáj volt felmutatni a konspiráció *folyamatosságát*, vagyis, hogy 1956 októbere óta szünet nélkül áskálódnak a rendszer ellen a perbe vonandó személyek.

Visszakanyarodva Hajdu Tibor felvetéséhez, teljesen egyértelmű, hogy a politikai rendőrség időt, energiát és pénzt nem kímélve építette fel a Mérei és társai elleni vádat, melyhez szép adalék, hogy 90 tanút hallgattak ki. Ahhoz, hogy a vád plauzibilis legyen, ezt még tetézték azzal, hogy a családi és baráti összejövetelnek a Nagy Imre-féle „ellenforradalmi” kormány visszaállítására vagy a „nyugati imperialisták támadásainak” serkentésére tett kísérletek lényegültek. A letartóztatások miatt pénzre szoruló családoknak való gyűjtés nem a szolidaritás, a humánus jele volt, hanem „fehér segély”, mely létében bizonyította az összeesküvés szálait. A vád retorikája pedig e cselekményeket nem szárazon közölte, hanem mintegy „sűrítve” a diskurzust, az „alávaló”, „aljas”, „elvetemült” jelzőkkel színezte is annak hangulatát. Ugyanígy az „illegális” és a „csoport, csoportosulás” gyakori alkalmazása volt hivatott beteljesíteni a politikai rendőrség fejében fogant elméleti konstrukciót. Már csak az abszurd elemek sorát szaporítja az, hogy a Fekete Sándor személyéhez köthető Hungaricus-pamflet köré szőtt vádnak mégiscsak Mérei Ferenc lett a célpontja. Vagyis nem lehet tárgyi szinten értelmezni a politikai rendőrség elképzeléseit, de fel kell tárni a mögöttes, részben persze politikai célokat, részben személyes motivációkat. Utóbbira említettük Hollósnak a NÉKOSZ-hoz kapcsolódó értelmiséggel szembeni szenvedélyes bosszúvágyát, melynek Mérei tökéletes célpontja volt, valamint azt, hogy egy kispolgári származású, elhajló, trockista, zsidó értelmiségi vitte rossz útra a nála jóval fiatalabbakat. Magán a Vida Ferenc által vezetett tárgyaláson összesen 19 tanút hallgattak meg. Talán – a már büntetését töltő – Bibó István tanúkenti beidézése érdemel még itt említést, melynek során olyan tanáros eleganciával olvasott fel Fekete „zsebenciklopédiájából”, hogy „a szellemesen megírt szatíra hallatán a jelenlévők alig tudták visszafojtani nevetésüket” (105.). Végeredményben Mérei Ferenc 10, Fekete Sándor 9, Litván György 6, Hegedűs B. András 2, Széll Jenő 5 év börtönt kapott. Mérei és Fekete 1963-ban, Széll és Lit-

ván a kétharmad letöltése után, 1962-ben, míg Hegedűs 1960-ban szabadult. A Gál Éva által hosszasan elemzett indoklásból hadd emeljük ki azt, hogy nem felejtkeztek el Justus Pál tevékenységéről sem, ám – mint korábban rámutattunk – a PB engedélye nélkül nem lehetett perbe vonni azokat a szocdemeket, akik Rákosi idején már ültek. Márpedig Kassák tanítványa, a Munka-kör egykori költője és aktivistája, utóbb politikus és teoretikus a Rajk-per VIII. rendű vádlottjaként már leült hét esztendő.¹⁰ Justus kiszabadulása kapcsán írta Mérei, hogy „Justus Pál barátom (...) 1955 végén hazajött. Nagy rendezvényen ünnepeltük meg Bizonyos Pált. Így neveztük barátunkat. Sok ismerősünk nem mondta ki a nevét, félt a Krampusztól. Érthető, hisz a Krampusz félelmetes évei voltak. Mi nem nagyon féltünk. Bizonyosak lehettünk, hogy előbb-utóbb belekerülünk a Krampusz puttonyába. Gúnyból neveztük barátunkat Bizonyosnak, evvel jeleztük, hogy vannak értelmetlen tilalmak”.¹¹

A Mérei elleni hajsza azonban nemcsak a felhozott vádak abszurdításában, az ítéletek súlyosságában mutatkozott meg, hanem a vélelmezett „csoport” elleni hajszában is. Így a Hungaricus-ügy mellékszálaként ugyancsak Vida Ferenc ítélete nyomán 1959. június 2-án a pszichológus baráti, ismerősi köréhez tartozó további személyeket elítélt: Zsámboki Zoltánt 7, Kántás Lászlót 4 és fél, Hoffmann Tibornét 4 és fél, Kelemen Imrét 2, Nemes Líviát 5 (ügyét külön tanulmányban bontja ki a szerző), Kiss Károlyt és Németh Lászlót 3 és fél, Varga Jánost másfél, Lipták Tamás 2 és fél év börtönre. Ezzel néhány kisebb pert (Erdős Péter, Földes Péter) nem számítva lezárult a revizionista bűnügyek sora. A történetben kulcsszerepet játszó Hollós Ervint 1962-ben el is távolítják a BM-ből, s maga a politikai rendőrség is lassan taktikát vált; jöllehet – mint láthattuk – eddig is gondosan manipulálta a kiszemeltek és köreiket, valamint a nyomozati anyagot, de a megtorlás éveinek elmúltával újabb eszközökhöz kellett nyúlnia.

A váltásra az egyik legjobb példa Szalai Sándor két hosszabb tanulmányban feltárt esete. Ügyét a Hungaricushoz szerette volna csatolni Hollós, de az MSZMP PB engedélye nélkül nem tudta a szociológust perbe vonni, így maradt a lejáratás és a bomlasztás, mint a manipuláció gyökeresen új formája. Utóbbi nem kellemesebb vagy jobb, egészen egyszerűen *más minőségű*. Közös persze a forradalom utáni megtorlás idején indított perekkel, hogy aprólékos megfigyelésen alapszanak (vagyis eltérnek a per fogalmát az abszurditásig torzító Rákosi-korszak fiktív kirakatpereitől), ám dacára annak, hogy a politikai rendőrség nem tudja jogi útra terelni az adott ügyet, fenntartja a megfigyelést, sőt egy idő után tevőlegesen beavatkozik: vagyis manipulál. Ahogyan Hajas szövege nyomán láthattuk, a módszer nem új, csak éppen finomodott, s legfontosabb sajátossága, hogy nem nyílt és látványos a befolyásolás, hanem csupa látszat; elmossa a különbséget a valóság és az elképzelt között. Az állambiztonság nemegyszer „hírbe hoz”, „lejárat”, vagyis eleve hamis információkat terjeszt a kiszemelt egyénről. Úgy hiszem, ez a rendszer sajátossága: az elnyomás új formáját alakítja ki, amennyiben vegyíti azt az elidegenítéssel. Másképpen fogalmazva nem attól lesz rossz a közérzete a kortársaknak, hogy direkt módon elnyomják őket, megfosztják őket a szabadságuktól (mint az „ötvenes években” vagy 1956 után), hisz ettől „pusztán” elnyomottak lennének. A manipulációt oly módon lehet fokozni, ahogyan egyre inkább tette a politikai rendőrség az 1960–1970-es években, hogy az elnyomás tényétől idegenítik el a társadalom tagjait; nem börtönöznek be, de például letagadják azt, hogy diktatúra van, vagy hogy nincsen szólásszabadság. E tagadás plauzibilitásának alapja pedig a Kalmár Melinda által „szimulált nyilvánosságnak” nevezett, dupla fenekű kommunikációs bőrönd volt, melyben jóval több szimuláció fért meg, mint nyilvánosság, mégis létrehozta a tájékoztatás illúzióját.¹²

Szalai Sándor esete ez utóbbi stratégiának lehetne a mesternarratívája. Az 1912-es születésű szociológus külföldön, Lipcsében, a Majna-parti Frankfurtban és Zürichben végezte tanul-

mányait, utóbbi helyen szerzett oklevelet. A háború kitöréséig újságíróként, kiadói szerkesztőként működött, 1944-ben behívták munkaszolgálatra Borba, melyet túlélte. 1945 és 1948 között a Szociáldemokrata Párt Központi Bizottságán előbb a külügyi, majd a sajtó- és értelmiségi osztályt vezette, a pártegyesülés után az MDP Tudományos Bizottságának tagja, illetve a Pázmány Péter Tudományegyetemen megszervezte és 1950-es letartóztatásáig vezette a Szociológiai Intézetet.¹³ Mint korábban utaltunk rá, Szalait tehát egyértelműen, tetteitől függetlenül azért nem tartóztathatta le az állambiztonság 1956 után, mert az MSZMP PB – nyilván kerülve a kínos analógiákat a Rákosi-korszakkal – nem engedélyezte a korábban koholt vádak alapján elítélt szocdemek bebörtönzését. Ez személy szerint nyilván rettenetesen bosszantotta Hollós Ervint, aki a nyílt „realizálást” így nem foganatosíthatta, így a belügynek taktikát kellett váltania. Első körben besúgót szerettek volna fabrikálni belőle, majd mivel nem állt kötélnek, közel harminc (!) éven keresztül megfigyelték, mintegy 1000 oldalnyi anyagot gyűjtöttek róla, sőt a kapcsolati hálózatába beépített spicikkel azt is elterjesztették, hogy Szalai maga belügyes ügynök. A szociológus, miután 1966 és 1972 között az ENSZ égisze alatt működő UNITAR (*United Nations Institute for Training and Research*) kebelén belül dolgozott, még a szovjet hírszerzés figyelmét is felkeltette, azt feltételezték róla, hogy amerikai kém.

Hazai viszonyok között szokatlan helyzete (szolgálati útlevéllal külföldre járhat és dolgozhat), mely a manipuláció szempontjából épp kapóra jött a politikai rendőrségnek, csak alátámaszthatta azt a sejtetést, hogy Szalai „tégla”, hisz csak megbízható értelmiségieket engedett ki a rezsím. Gál Éva aprólékos rekonstrukciójának köszönhetjük azt, hogy fény derült az igazságra, vagyis arra, hogy a lejárátás stratégiája egyfajta bosszúja volt az állambiztonságnak azért, mert sem a forradalom után, sem később nem tudták lefogni Szalait. A szociológussal kapcsolatban azért is fontos ez a precizitás, mert az a benyomás alakulhat ki, hogy a fenti helyzetből fakadóan „privilegizált” helyzetben volt, ami merő túlzás volna. Gál Éva pontosan mutat rá arra, hogy a manipulációs technikák nap nap után miképpen keserítették meg Szalai életét, hogyan tartották bizonytalanságban, miképpen függött például egy-egy utazása a hatalom kényétől-kedvétől. Másképpen fogalmazva, Szalai Sándor esete arra jó példa, hogy a *bizonytalanságban tartás* milyen kitűnő elnyomó technika, s hogy az *elidegenítés* („ki nyomja őt el, hisz utazhat külföldre!?”), a *szimuláció* („ügynök, ügynök” – terjesztik róla a besúgók) hogyan kezdheti ki – ráadásul igen sikeresen – egy ember erkölcsi integritását.¹⁴

A Mérei Ferenc és Szalai Sándor személyét centrumba állító tanulmányokat és ezekhez kapcsolódó kisebb lélegzetű dolgozatokat (Nemes Lívia, Varga Éva, W. E. Griffith) egy-egy **Eörsi István** és Szilárd Leó megfigyeléséről írt szöveg zárja. Valamennyi szöveg nagy erénye az aprólékos forrásfeltárás és az igen érzékeny szövegkezelés és -értelmezés, mely plasztikusá teszi a Kádár-korszak állambiztonságának működésmódját, s ezzel a rendszer egyik fontos elnyomó-apparátusának „kifinomult” manipulációs eszköztárát. A titok a nyilvánosság hiányából fakadt, a nyilvánosság hiánya pedig a diktatúra természetéből ered – ezt a következtetést súgják kelet-európai reflexeink. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Fal nyugati oldalán is dolgoztak s megfigyeléseket végeztek a titkosszolgálatok, vagyis önmagában a nyilvánosság megléte sem szavatolja azt, hogy a modern állam ne termeljen titkokat.¹⁵ A titok és a rejtély működésmódját elemző könyvében a szociológus Luc Boltanski arra a következtetésre jut, hogy a nyilvánosság elvi lehetősége kevés, az állami titokképzést valójában csakis a társadalmilag keltett „botrány” tudja ellensúlyozni. A botrány, az ügy (*affaire*) létében mutat rá a bűnre, provokálva ezzel az államrezont, mely természeténél fogva elkerülni igyekszik az ilyen eseteket, ám a nyilvánosságra kerülés és a kritikus tömeg elérése esetén az állam *nolens volens* köteles helyreállítani, restituálni a politikai közösség morális rendjét.¹⁶ E megállapítás hidegháborús *midcult* apoteózisa Sidney Pollack *A keselyű három napja* című kémfilmje, melynek végén a titkosszolgálatok

eszközévé váló beépített ember, Robert Redford (aki persze nem azonos Gál Éva kötetének 247. lapján feltűnő Robert R. Redforddal, akit a magyar titkosszolgálatok figyeltek meg) a *New York Times*nek ajánlja fel történetét; életben maradását nem a nyilvánosság absztrakt fogalma, hanem a botrány konkrétuma, vagyis a közönség morális felháborodása szavatolhatja. A Fal innenső oldalán azonban azért nem működhetett ez a szociológiai képlet, mert csak egy felülről kontrollált, szimulált nyilvánosság működött, melyben esély sem lett volna efféle skandalumokra. Az elnyomás hatékonysága tehát nemcsak arról ismerszik fel, amit a hatalom kimond, de még inkább arról, hogy kiket hallgattat el, hogy mi válhat üggyé és mi nem.

¹ **Eörsi István**, A besúgójelentés mint kultúrtörténeti forrásmunka, *Élet és Irodalom*, XLVI. évf. (2002), 47. sz., lásd még Tamás Gáspár Miklós, Nincs bocsánat, *Élet és Irodalom*, XLVI. évf. (2002), 21. sz., 5.

² Georg Simmel, A titok és a titkos társadalom, in *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Novissima, 2001, 84-103. és Alain Dewerpe, *Espion. Une anthropologie historique du secret d'État contemporain*, Paris, Gallimard, 1994.

³ Hajas Tibor, Filmbevezető TIT-előadások téniszonyban szenvedőknek (Francis Ford Coppola: Magánbeszélgetés), *Jelenlét*, 1989/1–2. sz. (Szógetető. Válogatás az új magyar avantgarde dokumentumaiból), Papp Tamás (vál.), 313.

⁴ Carlo Ginzburg, Az ellenség megjelenítése, 2000, 2008. október.

⁵ Horváth Sándor, *Kádár gyermekei*, Budapest, Nyitott Műhely, 2009.

⁶ Vö. Lányi András, *Az írástudók áru(vá vá)lása. Irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988, 140-141.

⁷ Hajdu Tibor, Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor, *Valóság*, xxxv. évf. (1992), 12. sz., 52.

⁸ Papp István, A Nékosz legendája és valósága, in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*, Romsics Ignác (szerk.), Budapest, Osiris, 2002, 309-338.

⁹ Carlo Ginzburg, *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, Budapest, Európa, 1991.

¹⁰ Lásd versciklusát: Justus Pál, Hét év börtön és harmincnyolc sor, in *Végrendelet*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 89-183.

¹¹ Mérei Ferenc, A Jó és a Rossz határán. Bevezető, in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, kiadatlan gépirat, 1985, 6-7. (Kiemelés az eredetiben.)

¹² Kalmár Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Budapest, Magvető, 1998, 64. skk. Működésmódjára szemléletes példákat hoz az M. Topits Judit rendezte

Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról című dokumentumfilm (Budapest, 1956-os Intézet, 2003).

¹³ „A szociológia a politika felvonulási területe”: *dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről. (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából)*, Gábor László (vál.), Budapest, MTA SZI, 1990.

¹⁴ Ez azért is fontos, mert Szalai Sándor – másokhoz hasonlóan – kikerült a magyar kulturális emlékezetből, így minden vele kapcsolatos közlés „nagyot” szól. Tiszteletben tartom Heller Ágnes rossz véleményét róla, de a kiegyensúlyozott kép megalkotásához – mondjuk ki – nélkülözhetetlen Gál Éva látószöge is. Lásd Heller Ágnes, *A bicikliző majom*, Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 2. kiadás, 166-168.

¹⁵ Vö. Reinhart Koselleck, *Le règne de la critique*, Paris, Minuit, 1979, 50.

¹⁶ Luc Boltanski, *Énigmes et complots. Une enquête à propos d'enquêtes*, Paris, Gallimard, 2012.

Előzmény:

Élet és Irodalom, 2002.11.22. (47.szám) E.I.: A besúgójelentés mint kultúrtörténeti forrásmunka

Kapcsolódó cikkek:

gondola.hu, 2002.12.01. gondola – CPG: gondola sorozat 14. rész: Hány napja rejtegetik a média érintettjeit?

Élet és Irodalom, 2002.12.13. (50.szám) Peternák Miklós: Hétköznapi művészettörténet III

Élet és Irodalom, 2002.12.13. (50.szám) E.I.: Válasz Peternák Miklósnak

Holmi, 2004.10.szám Havasréti József: Széteső Dichotómiák

Műút, 2020.12.08. Szolláth Dávid: Az ablakmosó és az ablakmosó-botrány